

Теоретико-методологічні засади історико-етнополітологічного дослідження польської меншини в Україні ХХ століття

Структурними компонентами будь-якої науки, включаючи й етнополітологію, є теорія, методи і проблеми пізнання. Під поняттям теорії розуміють сукупність істинних суджень у тій чи іншій галузі знань. Етнополітологія, як інтегративна галузь політичних, етнологічних та історичних знань, досліджує провідні тенденції та закономірності етнонаціональної політики, її теоретичні засади і практику, опрацьовує наукові основи і узагальнює досвід розв'язання етнонаціональних конфліктів, виробляє рекомендації, спрямовані на їх уникнення та попередження, а також на гармонізацію міжнаціональних відносин¹.

Нації та етнічні спільноти фігурують в етнополітології як політичні організми і сили, які беруть участь у суспільно-політичному житті, відстоюють свої права і свободи. Етнополітологія невіддільна як від політології, так і від етнології, насамперед історичної, як розділу історії та народознавства, що вивчає походження і формування окремих етносів, розвиток їх культури, побуту, звичаїв тощо. За останнє десятиріччя в світ вийшов ряд праць, автори яких, з одного боку, висвітлюють загальнотеоретичні проблеми методології науки, в тому числі етнології, етнополітології², а з другого боку, торкаються деяких особливостей етнополітологічного дослідження національних меншин³. Спираючись на ці праці, видається вмотивованим екстраполювати напрацьований теоретико-методологічний арсенал на дослідження польської меншини, котра належить до семи найбільших іноетнічних груп України, чисельність якої за переписом 2001 р. складає 144,1 тис. осіб⁴ і відіграє важливу роль в українському соціумі, в його євроінтеграційних процесах.

Актуальність пропонованої статті зумовлюється тим, що життєдіяльність польської меншини на землях України досі не розглядалася з теоретико-методологічного погляду як міждисциплінарна історико-етнополітологічна проблема. На наш погляд, саме такий підхід відкриває можливість підвищити сучасну теоретичну базу під дослідження долі польської людності як впливової національної групи, об'єкта і суб'єкта етнополітичного життя України. Порівняно з іншими польська національна меншина має ряд особливостей, зумовлених як давнім слов'янським корінням, історією формування, сусідством з історичною батьківщиною, так і ментально-етнографічною специфікою.

Сучасна наука розглядає етнополітику як сферу взаємовідносин різних соціальних і етнічних груп та індивідів навколо використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх соціально значущих інтересів і потреб⁵. Якщо застосувати це положення до сфери етнонаціональних відносин, то цілком віправданим є визначення етнополітики як діяльності держави і етносів (їх представників у політичних структурах, національно-культурних об'єднань і товариств), спрямованої на досягнення стабільності полієтнічного суспільства, врахування, узгодження і задоволення інтересів етнонаціональних спільнот, їх потреб і вимог⁶. Стосовно польської меншини етнополітика включає в себе два аспекти: а/ політичні засади життєдіяльності, тобто відстоювання умов і гарантій для участі у виробленні політики держави, її суспільно-політичному житті, в національно-культурних товариствах і об'єднаннях; б/ діяльність держави щодо регулювання своїх відносин з поляками та іншими етнонаціональними групами, політичний вплив на етнонаціональну сферу з метою гармонізації міжнаціональних взаємин і досягнення політичної стабільності.

Принципове значення для теорії етнополітологічного пізнання має подолання успадкованих від тоталітарного минулого стереотипів старого, догматичного трактування етносів, націй та етнонаціональних груп, упередженого ставлення до поляків, відмова від парадигми так званої ленінської національної політики, сформованої за умов монополії марксистської методології, насамперед партійно-класового розуміння націй і національних відносин. Ідеологічні доктрини радянського суспільства утверджували пріоритет класового по відношенню до етнічного, недооцінювали його роль, ігнорували цивілізаційні підходи до етногенезу, роз-

витку і функціонування націй, штучно вписуючи етнонаціональні процеси в абсолютноизовану формацийну схему історії людства. Глибокий шрам на тілі українського народу, більшості етнічних спільнот України, включаючи й поляків, залишила не тільки пагубна ідеологія, але й ганебна практика їх насильницької русифікації, в тому числі й польського населення.

З відновленням державної незалежності України, розривом зrudиментами тоталітаризму, подоланням монополії однієї ідеології гуманітарні науки повернули собі природні функції – провадити наукові дослідження на основі нового, раціонально–критичного і цивілізаційно–гуманістичного підходу до суспільно–політичних, соціальних, культурних і національних процесів. О.Картунов аргументував формування і утвердження нового етнополітичного мислення як такого, що характерне для відкритого демократичного суспільства і передбачає реальну оцінку етнополітичних процесів, поліваріантність та альтернативність їх трактування⁷.

За останнє десятиріччя значно збагатилася **етнічна теорія** як система основних ідей і доказів суджень про етнічні процеси, як форма наукового знання про них, яка включає з'ясування закономірностей і головних фаз етногенезу, провідних тенденцій розвитку етносів і етнічних груп як природно–географічних та історичних спільнот, шляхів утвердження їх ідентичності, форм культурної самоорганізації, визначає імперативи етнічних процесів, міжетнічних комунікацій, взаємозв'язків з соціальним середовищем. Велику роль у розвитку етнічної теорії поряд з інституалізацією етнології та етнополітології відіграло формування етнодержавознавства в Україні як інтегрованої, міждисциплінарної системи знань про взаємодію етнонаціонального та державницького, про етнічне буття в контексті державотворення, тенденції взаємін держави і етнічних спільнот⁸. За умов плюралізму, в суспільній свідомості побутує декілька загальних теорій етносу та нації, зокрема, примордіалізм, який зародився ще в XIX ст. і розглядає націю як біогенетичну, еволюційно сформовану, вічно задану спільність людей, поєднаних мовою та територією; інструменталістська теорія, за якою етнічність це інструмент, котрим користуються політичні лідери для досягнення своїх цілей, привертаючи увагу етнікосу до почуття солідарності, відстоювання етнічної рівноправності; конструктивістська теорія виводить націю із свідомо сконструйованої спільноти навколо мови та інших ключових символів, що підкреслюють її самобутність; модерністська теорія акцентує увагу на ролі держави і політики у формуванні нації; за постмодерністською теорією, нація – носій унікальних і неповторних образів та символів культури; релятивістська теорія заперечує закономірності розвитку націй, наголошує на їх "референтній природі", тобто на основі знань про базовий образ нації та її відмінності від інших етнічних спільнот. Релятивістська теорія, з'ясовуючи співвідношення етносів та націй, відносить до останніх ті етноси, які мають або претендують на власну державність.

Сучасна наука розглядає націю як особливий стан етносу, пов'язаний з вищим рівнем етнічної свідомості, творенням держави, національно–державних символів, національної культури. В нашій етнополітологічній літературі, за аналогією сусідніх західних держав, дедалі ширше використовується стосовно перспектив України поняття "держава–нація" як найбільш цивілізований суб'єкт міжнародних відносин, здатний забезпечити демократичні засади і рівні громадянські права, незалежно від етнічності її громадян, але з урахуванням їх національних потреб та інтересів. Водночас проти концепції "Україна – держава – нація" виступає ряд російських дослідників, зокрема О.Здравомислов⁹.

У контексті нашого зацікавлення польською людністю в Україні заслуговують уваги теоретичні напрацювання останніх років щодо розмежування понять "етнічна" і "національна" меншини. Впродовж 90-х рр. ХХ ст. ці поняття використовувались як синоніми. У Законі про національні меншини України 1992 р., в Конституції України, інших законодавчих актах фігурують поняття "етнонаціональна група", "національна меншина" як тотожні етнічні спільноти. Після ратифікації та приєднання України до ряду міжнародно–правових актів з питань етнічних груп, у яких ці поняття розмежовуються, науковці прагнуть з'ясувати їх спільні та відмінні ознаки. Більшість сучасних дослідників сходяться на тому, що **етнічна меншина** – це частина етносу, яка внаслідок різних причин /переселення, міграція, депортациі, зміна державних кордонів та ін./ відокремилась від основного етнічного масиву, проживає в іншому етнічному або поліетнічному середовищі, користується громадянськими правами, не займає домінуючого становища в суспільстві, солідаризується з метою збереження свого етнічного

обличчя і колективної свідомості, реалізує себе за допомогою засобів традиційної культури. **Національна меншина** трактується як частина нації поза межами своєї етнічної чи державно-політичної території, яка відрізняється від домінуючої нації та інших етнічних груп самобутністю мови, культури, релігії, звичаїв, прагне до фактичної та юридичної рівності з більшістю. На відміну від етнічної меншини, де можуть бути представники інших етносів переважно з представників відповідної нації. Етнічні і національні меншини відрізняються між собою ступенем консолідації, рівнем етнічної самосвідомості та політичної активності, повнотою збереження ідентичності та ментальності.

З урахуванням цих та інших критеріїв автор склонний розглядати польську групу, яка хоч і глибоко вкорінена в українське суспільство, але усвідомлює себе частиною польської нації, як національну меншину з багатьма яскраво вираженими етнонаціональними ознаками. Поляки, з одного боку, – громадяни України, а з другого боку, – частина польського етносу, який є титульним і політичною нацією в Польщі. Очевидно саме тому їх етнічна і національна ідентичності не конкурують між собою. Серед об'єктивальних цінностей сучасної польської меншини пріоритетне місце посідає ментально-архетипна тріада: рідна мова, традиційна звичаєво-обрядова і духовна культура, адаптація до місця проживання та його середовища. Як представники державного етносу за межами Польщі, українські поляки мають підстави розраховувати на підтримку з її боку, а також з боку Римо-католицької церкви. Водночас, від того, наскільки українська держава здатна забезпечити полякам збереження ідентичності, задовольнити їх культурно-національні потреби значною мірою залежить їх інтеграція в українську політичну націю, лояльне ставлення до України, рівень активності в розвитку українсько-польського співробітництва і партнерства.

Пріоритетну роль у теоретичному опрацюванні цих проблем та розробленні науково-практичних рекомендацій відіграють учені науково-дослідних установ Національної Академії Нauk, зокрема, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень, Інституту держави і права, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського, Інституту філософії, Інституту соціології та ін., а також кафедр політології та етнології провідних університетів, насамперед Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Весь комплекс дослідницьких процедур стосовно польської меншини в Україні, включаючи теоретико-методологічні, історіографічні, джерелознавчі, конкретно-історичні та чисто етнополітологічні, реалізується на основі найважливіших функцій етнополітології та етнополітичної історії. Мова йде про теоретико-пізнавальну, світоглядно-виховну, критично-прогностичну та інші їх функції. Завдяки їм стає можливим з'ясування повноти дослідження проблеми, пошук і виявлення нових джерельних свідчень про історичні і політичні передумови формування та розвиток польської етнічної групи на землях України, простеження змін у політиці щодо неї з боку різних державних утворень упродовж ХХ ст., заглиблення в причини етнонаціональних конфліктів, аналіз їх наслідків, винесення повчальних уроків та обґрунтування практичних рекомендацій, спрямованих на виховання культури етнонаціональних взаємин, підвищення ролі поляків у розвитку українсько-польських міжетнічних та міждержавних відносин.

Важливими компонентами теоретико-методологічної бази дослідження польської меншини є його понятійно-категоріальний апарат. У ньому фігурують десятки загальнонаукових і фахових понять, термінів та категорій, за допомогою яких реалізується пізнавальна, прогностична та інші функції науки. Викладено стисло авторське трактування найбільш вживаних з них, яке ґрунтуються на новітній вітчизняній та зарубіжній енциклопедичній і довідковій літературі, а також на нормативно-правових документах. Центральним з них є поняття **польська національна меншина в Україні** (Українська полонія), під яким розуміємо ту частину польської нації, більшість якої сформувалася в процесі тривалого проживання на землях України, і є одним із компонентів її етнонаціональної структури, зберігає свої національні та етнічно-культурні особливості, підтримує форми організованої спільноти, прагне зберегти етнічну самобутність. **Етнополітику** розглядаємо як сукупність форм, методів і засобів діяльності державних та громадських органів у сфері етнонаціональних відносин, спрямованої на їх регулювання та залучення етнічних груп, включаючи й поляків, до політичного життя суспільства.

Для вивчення життєдіяльності польської людності на землях України ми послуговуємось підходами **етнічної історії**, яку трактуємо як подієво–хронологічний процес формування і розвитку польської меншини, її духовної та матеріальної культури, а також галузь історичної науки, яка вивчає і висвітлює цей процес. Історія не тільки оберігає від забуття події і факти, але й реконструює їх взаємозумовленість, дає їм наукову інтерпретацію. Вона тісно пов'язана з **політичною історією** – подієво–хронологічним процесом політичного розвитку української полонії, її політичною культурою та участю в політичному житті українського суспільства.

Важливе пізнавальне значення має поняття **національна ідентичність поляків України**, тобто усвідомлення ними своєї приналежності як до титульної нації Польщі, так і до польської групи на землях України як частини її громадянства, відчуття відмінності від інших етнічних спільнот і груп. Попри катастрофічні наслідки насильницької асиміляції та урбанизаційних процесів за радянських часів українські поляки демонструють досить високий, близький до максимального, рівень національної ідентичності, яка ґрунтується на збереженні національної культури, мови, духовності, традицій, основних рис ментальності, на знаннях історії, народної обрядовості, звичаїв тощо.

Зміст цих та інших понять, зокрема, **етнополітична ситуація, етнічна культура, етнічна ментальність, етнічна самосвідомість, етнічний характер**, досить ґрутовно викладений в найновішій довідково–енциклопедичній та навчальній літературі, зокрема в "Малій енциклопедії етнодержавознавства", термінологічних довідниках та "Абетці етнополітолога"¹⁰.

Успішне дослідження польської меншини можливе лише на основі максимального дотримування опрацьованих науковою і перевірених практикою **правил (принципів)** наукового пізнання з погляду етнополітології, етнології, етнічної та етнополітичної історії. Головними з них є: а/ **конкретно–історичний підхід** до аналізу політики стосовно поляків України, який дозволяє ґрутовно дослідити, по–перше коли, як і чому сформувалась їх національна меншина на українських землях, які найважливіші етапи вона пройшла в своєму розвитку, яких демографічних, соціальних, політичних та культурних змін зазнала і що являє собою в сучасних умовах, і, по–друге, простежити як змінювалась політика державних утворень щодо поляків на різних етапах історії; б/ **системний підхід** у дослідженні політики щодо польської меншини є неодмінною умовою одержання комплексу знань, оскільки сама етнополітика виступає як підсистема політики держави загалом, складається з безлічі елементів і охоплює різні сфери життєдіяльності національної групи. До того ж, сама польська спільнота є багатогранним компонентом українського суспільства, що виступає цілісною системою різноманітних зв'язків і відносин, пізнати яку можна лише на основі відповідного підходу; в/ **принцип наступності** – це ключове правило етнополітологічного дослідження з історичним аспектом, яке орієнтує, з одного боку, на з'ясування спадковості розвитку самої польської меншини в Україні і виявлення його провідних тенденцій впродовж ХХ ст., а з другого боку, на осмислення спільнотних та відмінних рис політики різних державних утворень щодо поляків. Дотримуючись цього правила, можна, наприклад, простежити певну успадкованість національної політики більшовиків від політики російського царизму; г/ **принцип об'єктивності** – універсальне правило будь–якого наукового пізнання, яке дуже тісно пов'язане з **всебічністю**. В дослідженні польської меншини цей принцип орієнтує на максимально об'єктивний і всесторонній підхід до оцінки етнополітичних процесів і явищ, на необхідність виявити позитивні і негативні сторони її життєдіяльності, абстрагуватися від власних політичних уподобань, етнічних симпатій чи антипатій в ході аналізу політики влади, неупереджено з'ясувати причини і наслідки українсько–польського протистояння і міжетнічних конфліктів, зокрема в умовах утворення Західноукраїнської Народної Республіки і завершального етапу Другої світової війни; д/ **принцип наукового плюралізму** певною мірою є новим правилом для пострадянського суспільствознавства, яке прийшло на зміну методологічному монізму, але для етнополітології, яка інституціювалась в Україні вже за умов державної незалежності та інтеграції у європейський і світовий інтелектуальний простір, воно стало основоположним з перших кроків утвердження нової галузі знань. Керуючись цим правилом, ми виходимо з того, що всі науково–теоретичні підходи до етнополітики, трактування етнонаціональних процесів мають рівне право на побутування, якщо вони не застаріли і не замінені новими, більш прогресивними і

раціональними. Визнання плюралізму поглядів і парадигм не означає їх механічного сповідування або сліпого перебування в полоні тих чи інших теоретичних і методологічних схем. Маємо спиратися, насамперед, на надбання вітчизняної етнополітології, на досвід її провідних учених, на раціоналізм.

Зазначені методологічні засади ефективні лише за умови їх комплексного дотримання та застосування адекватних дослідницьких методів. Дослідження політичних аспектів життєдіяльності польської меншини можливе за допомогою низки загальнонаукових, історичних, етнологічних та етнополітологічних методів з урахуванням предмета та об'єктів пізнання. Найбільшу цінність мають наступні дослідницькі методи: а/ **етнополітологічного аналізу та синтезу**, які дають змогу, з одного боку, дослідити всі елементи політики Російської та Австро-Угорської імперій, сталінського і гітлерівського тоталітарних режимів, владних структур української державності доби Української революції та незалежності стосовно польської етнічної групи на землях України, діяльність польських політичних і національно-культурних об'єднань та товариств, різних соціальних, вікових та релігійних верств польської людності, а з другого боку, синтезувати одержані відомості і одержати цілісну картину життєдіяльності української полонії; б/ **історико-порівняльний метод** з етнополітологічним спрямуванням, який має важливе значення для дослідження історичних та демографічних аспектів польської меншини. За його допомогою можна проаналізувати спільні та відмінні риси національної політики владей стосовно поляків впродовж ХХ ст., виявити тенденції розселення поляків на землях України, з'ясувати особливості традиційної народної культури в різних регіонах побутування поляків: на Волині, Поділлі, Поліссі, Галичині та ін. Історико-порівняльний метод допомагає глибше простежити вплив місцевих факторів на політичне життя поляків, рівень збереження їх ідентичності в різних регіонах у часовому вимірі. З урахуванням предмета дослідження доцільним є використання трьох видів порівняння: а/ **історико-типологічного** – для аналізу різних етнополітичних явищ з деякими спільними рисами і ознаками; б/ **історико-дифузійного** – для з'ясування запозичень поляками політичних і культурних надбань і окремих звичаїв у корінного населення в процесі тривалого спільногого проживання; в/ **історико-генетичного** – для відстеження успадкованої від предків ментальності та її проявів у політичному житті польського населення; г/ **методи ретроспективи та перспективи**, які відіграють важливу роль у реконструкції витоків, мотивів і причин багатьох політичних рішень владних структур щодо польської людності. Відштовхуючись від наслідків цих рішень, або, навпаки, йдучи від фактів минулого до сучасності, можна ґрунтівно з'ясувати залишкові явища у політичній свідомості, духовності, в традиційній культурі, успадковані від попередніх історичних періодів (метод пережитків). За їх допомогою встановлюється рівень збереження національних традицій у побуті, обрядах, звичаях, у суспільній свідомості в умовах радянської насильницької асиміляції, а також простежується процес національно-культурного відродження польської меншини після відновлення державної незалежності України; д/ **структурно-функціональний метод**, який тісно пов'язаний з принципом системного підходу, є ефективним засобом аналізу державної політики стосовно польської меншини як системи, методом проникнення в діяльність різноманітних політичних структур, виявлення їх функцій і способів впливу на етнонаціональні процеси; е/ **кількісно-статистичний метод** застосовується для дослідження тих сюжетів, які пов'язані з великим масивом статистичних відомостей, зокрема з демографічними змінами в складі польської групи за матеріалами щонайменше восьми переписів населення, її соціальної, статової, професійно-освітньої, мовної, релігійної та вікової структури, людськими втратами внаслідок воєн, масових репресій, депортаций, депатріацій, голodomорів і переселень. Він важливий також для аналізу урбаністичних тенденцій, природного і примусового розселення поляків у різних регіонах України; є/ **методи класифікації та типології** допомагають класифікувати джерельний комплекс дослідження, згрупувати історіографічні джерела, політичні об'єднання польської меншини, типологізувати її права за їх місцем у гуманітарному праві різних державних утворень та за суб'єктивними ознаками, визначити типи етнічної ідентичності поляків на різних історичних етапах, а саме встановити: мінімальну, помірковану, маргінальну та максимальну ідентичності.

Для дослідження польської меншини, особливо її сучасного стану, важливо не проігнорувати й інші деякі інші методи, зокрема, логічно-інтуїтивний, соціологічних і польових досліджень, а також особистих спостережень у процесі відвідання польських поселень, спілкування з активістами Спілки поляків та польських національно-культурних товариств, з польськими істориками.

Отже, залучення найновіших досягнень теоретичної думки щодо політики у сфері етнонаціональних відносин, сучасного трактування етногенезу, етносу, нації, етнічних і національних меншин, інших понять та термінів, послідовне дотримання методологічних принципів і використання адекватних наукових методів етнополітологічного та історичного дослідження закладає теоретико-методологічну базу для створення об'єктивної і ґрунтовної картини життєдіяльності поляків на землях України впродовж ХХ ст. Все це дозволяє зробити висновок про те, що польська громада вписується в класичне визначення національної меншини, оскільки вона є частиною польської нації та компонентом українського соціуму, і, поряд з ясною вираженими ознаками етнічності: унікальність мови, традиційної народної культури, релігії, історії, характеру, прагне зберегти свою самобутність, звичаї предків, підтримувати зв'язки з історичною батьківщиною, брати участь у політичному житті суспільства, відстоювати фактичну рівність з більшістю населення, сприяти міжнаціональному порозумінню та українсько-польському партнерству.

- ¹Див.: Варзар І.М. Політична етнотологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. – К., 1994. – С.3–4; Картунов О.В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. – К., 1999. – С.23–26; Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 10.
- ²Див.: Римаренко Ю.І. Національний розвій України. – К., 1995; Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний авспект. – К., 1997; Онищенко І. Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз). – К., 1997; Римаренко Ю., Картунов О., Курас І. Нація і держава. Теоретико-методологічний аспект. – К.-Донецьк, 1998; Нельга О.В Теорія етносу. Курс лекцій. – К., 1999; Тиводар М. Етнологія. – Львів, 2004 та ін.
- ³Див.: Нікітюк В.О. Статус національних меншин (порівняльно-правовий аналіз). – К., 1996; Антонюк О. Національна меншина як етнополітичний феномен //Нова політика. – 2000. – №2; Панчук М., Калакура О. Національні меншини як об'єкт етнополітичних досліджень //Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К., 2002 та ін.
- ⁴Національний склад населення України та його мовні ознаки. За матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – К., 2003. – С.7.
- ⁵Рудич Ф. Політологія в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку. // Етнополітологія в Україні. Становлення ... – С.87.
- ⁶Див.: Куц О., Куц Ю. Етнополітичні аспекти розбудови української держави. – Харків, 1999. – С. 17.
- ⁷Див.: Картунов О. Вступ до етнополітології ... – С.43–46.
- ⁸Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства (відл. ред. Ю.Римаренко). – К., 1996. – С.476–477.
- ⁹Див.: Здравомыслов А.Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – М., 1997.
- ¹⁰Див.: Енциклопедія етнокультурознавства (За ред. Ю.І. Римаренка). – К., 1993; Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993; Абетка етнополітолога. (керівн. автор. кол. Римаренко Ю.І.). У 2-х тт. – К., 1996; Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку. Словник-довідник (За ред. Ю.І.Римаренка). – К., 1997 та ін.